

Pirmojo lietuviško aritmetikos uždavinyno terminai

DIANA ŠILOBRITAITĖ

Lietuvių kalbos institutas

Daugiau nei prieš šimtą metų Tilžėje išleistas pirmasis spausdintas lietuviškas aritmetikos uždavinynas *Užduotinas, tai ira Rankius užduocziu Aritmetikos arba Rokundos mokslo* (1885). Antraštiniame lape užrašyta, kad *Užduotino* autorius yra J. Gailutis. Tai žymaus XIX a. pabaigos – XX a. pradžios lietuvių visuomenės veikėjo, „savamokslio kalbininko gydytojo“ Jono Spudulio (1860–1920) slapyvardis (Sabaliauskas 1979: 177). Maskvos universitete J. Spudulis studijavo mediciną, baigė Peterburgo karo medicinos akademiją. Jis domėjosi ir lietuvių kalba, prisidėjo prie A. Juškos žodyno leidimo ir iš gyvosios kalbos rinko medžiagą savo lietuvių kalbos žodynui. Deja, žodyno medžiaga, kaip nurodo A. Sabaliauskas, „žuvo Pirmojo pasaulinio karo metu“ (Sabaliauskas 1979: 177). J. Spudulis taip pat tyrinėjo lietuviškus vietovardžius, asmenvardžius, kūrė aritmetikos ir geometrijos terminus (LTE 1983: 354). Anot J. Palionio, J. Spudulis – vienas iš labiausiai išmanančių kalbos dalykus aušrininkų (Palionis 1995: 205).

J. Spudulio *Užduotinas* yra nedidelės apimties – 80 puslapių. Jį sudaro trys skyriai (*I. Grini skaitliai; II. Praminti skaitliai; III. Nuotrupos*), užduočių atsakymai (*Atsakai*), daugybės lentelė (*Lentelė (tobliczia) dauginimo*), priedas (jame pateikiami įvairūs matavimo vienetų pavadinimai) ir trumpas terminų žodynėlis *Nekurie nepriprasti žodžiai*.

Terminų žodynėlyje *Nekurie nepriprasti žodžiai* pagal abėcėlę pateikti 58 antraštiniai vienažodžiai ir sudėtiniai terminai. Skliausteliuose pateikti dviejų terminų aiškinimai: *kartrodis (parodo kiek kartu dalitojas įsitenka dalitiname)* S 79 ir *padaras (tai, kas padarita)* S 79. Beveik prie visų lietuviškų terminų pateikta atitikmenų. Vieni terminai turi aplietuvintus lotyniškus ir lenkiškus atitikmenis, pvz.: *atimti, subtraherūti, odjąć* S 79, *dalitojas, diwisorius, dzielnik* S 79, *darytojai, faktoriai, czynniki* S 79, *dauginti, multiplicerūti, mnożyć* S 79, kiti – vokiškus ir lenkiškus, pvz.: *nūtrupos, brüche, ułamki* S 79, *rokūtojas, zähler, licznik* S 79. Prie kai kurių terminų pateiktas tik vienas

atitikmuo (lenkiškas, vokiškas arba aplietuvinatas lotyniškas). Yra atvejų, kai lietuviški terminai neturi atitikmenų (plačiau žr. Rumšas 1973: 166–167; 1978: 57).

Lietuvos Mokslų akademijos bibliotekoje yra saugoma *Užduotino* rankraščio kopija (*Aritmetikos uždavinynas iš kurio mokė kunigas Katelė. Gauta pas Paliepio gyventoją Šinkūnieneį*), kuri buvo rasta apie 1933 m. Pirmas ir paskutinis rankraščio puslapiai yra suplyšę. Manoma, kad rankraštis parašytas apie 1879–1880 m., o saugoma rankraščio kopija padaryta apie 1880–1885 m. Rankraštis šiek tiek skiriasi nuo spausdinto *Užduotino*. Jame nėra *Nuotrupų* skyriaus ir terminų žodynėlio *Nekurie nepriprasti žodžiai*. Rankraščio apimtis – 68 lapai. Reikėtų pasakyti, kad rankraštyje vienas terminas pateiktas su aiškinimu: *Kubikas vadinasi bile koks daiktas kuria wisas 6 szalis ira vienodas*. <...>. Išspausdintame leidinyje *kubiko* jau nėra, jis keičiamas terminu *kubas*, kuris apibrėžtas taip: *Kubu wadinasi toks daigtas, kursai tur 6 szalis, wisas wienodas ir ligias S 77*.

Šiame straipsnyje nagrinėjama per 200 pirmajame lietuviškame aritmetikos uždavinynne rastų terminų. Jie aprašomi pagal kilmę, sandarą ir sinoniminę bei variantinę raišką, taip pat lyginami su pirmuosiuose matematikos terminų žodynėliuose (M. Šikšnio ir Z. Žemaičio) pateiktais ir dabartiniais aritmetikos terminais. Terminai rinkti iš spausdinto uždavinyno teksto, priedo ir terminų žodynėlio. Straipsnyje nagrinėjami ne tik rasti aritmetikos, bet ir bendrieji mokslo bei tarpmoksliniai terminai.

1. VIENAŽODŽIAI J. SPUDULIO UŽDUOTINO. TAI IRA RANKIAUS UŽDUOCZIU ARITMETIKOS ARBA ROKUNDOS MOKSLO TERMINAI

Didžiąją visų rastų terminų dalį sudaro vienažodžiai terminai. Pagal kilmę jie skirstomi į lietuviškos kilmės, nelietuviškos kilmės ir hibridinius terminus.

Lietuviškos kilmės terminai

Vienažodžiai bendrieji mokslo, tarpmoksliniai ir aritmetikos terminai sudaro apie 64,5% visų rastų terminų. Daugiau kaip pusė jų – 60,5% – yra lietuviškos kilmės. Dalis bendrųjų mokslo, tarpmokslinių ir matematikos terminų vartojama ir dabar (kai kurių rašyba pasikeitusi), pvz.: *atstumas* S 12, *auksztumas* S 57 /*augstumas* S 49 (dabar *aukštis*), *brauna* (dabar *briauna*) S 47, *didis* S 24 / *dīdis* S 31 (dabar *dydis*), *didumas* S 52, *dwi-*

taszkis S 79 (dabar *dvitaškis*), *eilė* S 79 (dabar *eilė*), *greitis* S 46, *greitumas* (dabar *greitis*) S 30, *ilgumas* (dabar *ilgis*) S 19, *kampas* S 77, *mastas* S 76, *pawirszis* (dabar *paviršius*) S 79, *platumas* (dabar *plotis*) S 37, *smulkinimas* S 40, *stambinimas* S 80, *tolumas* (dabar *tolis*) S 33, *užduotis* S 80 (dabar *užduotis*), *wirszunė* S 77 (dabar *viršūnė*), *ženklas* S 80 (dabar *ženklas*) ir kt. J. Spudulio terminai *auksztumas* S 57 / *augsztumas* S 49 (dabar *aukštumas*), *greitumas* S 30, *ilgumas* S 19, *platumas* S 37, *tolumas* S 33 dabar laikomi paprastaisiais bendrinės kalbos žodžiais. Dabartinės matematikos kalboje vartojami ir uždavinyno terminų žodynyje pateikti veiksmažodžiai *atimti* S 79, *daliti* (dabar *dalyti*) S 79, *dauginti* S 79, *sudėti* (dabar *sudėti*) S 80 bei skaičiai *deszintis* S 79, *szintas* S 80.

„Skaičiaus“ sąvoka uždavinyne įvardijama terminu *skaitlius* S 23, o „atsakymo“ – terminu *atsakas* S 68, kuris dar fiksuojamas Z. Žemaičio terminų rinkinyje: *atsakas*; *atsakymas* – *ombrm* Žem 50 (plg. *ombrm* – *atsakymas*; *atsakas* Žem 23).

Atskirai minėtinas terminas *kabliai* S 79, kuris LKŽ_e „skliaustų“ reikšme nepateikiamas. LKŽ_e nefiksuojamos ir neišlikusių terminų *nėkis* S 79 „nulis“, *nuotrupa* S 79 „trupmena“, *žimėtojas* S 80 „vardiklis“ reikšmės, teikiamos J. Spudulio *Užduotine*.

„Vieneto“ sąvoką J. Spudulis įvardijo terminu *vienatis*. Jo manymu, kiti terminai buvo nevykę: „wienė, wienibė, wieneris (Schl.), man rodosi, netinka, arba ženklina su wisu kitką“ S 80.

Išsiskiria neišlikę pagrindinių aritmetikos veiksmų ir su jais susijusių sąvokų pavadinimai. Visų pirma reikia pasakyti, kad terminas *veiksmas* „pagrindinė matematikos operacija“ (DŽ₆) J. Spudulio uždavinyne nevertojamas – jame pateikiamas terminas *weikmė* S 21. Pagrindinių aritmetikos veiksmų pavadinimų *sudėtis*, *atimtis*, *daugyba* ir *dalyba* uždavinyne taip pat nėra. Jie įvardijami terminais *sudėjimas* S 3, *atėmimas* S 7, *dauginimas* S 13, *dalijimas* S 17. Pasakytina, kad M. Šikšnio terminų žodynyje pateikiami ir vieni, ir kiti minėti terminai, tačiau jie turi reikšmės atspalvių (plačiau žr. Šilobraitė 2008: 180–196).

Lietuviškos kilmės terminai, įvardijantys dydžius, su kuriais atliekami aritmetikos veiksmai, taip pat dabar matematikos moksle nevertojami: *daugintojas* „daugiklis“ S 26, *padaras* „sandauga“ S 13, *dalitojas* „daliklis“ S 18, *kartrōdis* „dalmuo“ S 18. LKŽ_e *kartrōdis* nefiksuotas ir nepateikiamas terminų *daugintojas*, *padaras*, *dalitojas* matematinės reikšmės.

Užduotino terminų žodynyje *Nekurie nepriprasti žodžiai* atimties rezultatui pavadinti pateiktas terminas *skirtumas* S 79, bet uždavinyno tekste var-

tojamas tik *likius* S 8. Reikėtų pasakyti, kad ir dalybos rezultatas *Užduotine* vadinamas terminu *likius* S 18.

Kiti lietuviški terminai, susiję su aritmetikos veikslių pavadinimais, įvardijami dvejopai: vienažodžiu ar dvižodžiu¹ (pridedant terminą *skaitlius* „skaičius“) terminais *atimtinus* S 8 ir *atimtinasis skaitlius* S 8 / *atimtinus skaitlius* S 79 „turinys“, *dalitinas* S 18 ir *dalitinas skaitlius* S 79 „dalinys“, *mažintinasis* S 8 ir *mažintinas skaitlius* S 79 „atėminys“, „Dauginys“ įvardijamas tik dvižodžiu terminu *daugintinas skaitlius* S 79.

Dvi skirtingas sąvokas J. Spudulis įvardijo vienu terminu: „Padaras dwieju skaitliu = 21 808; wienas daritojas = 375; atrasti kitą daritojį!“ S 18. *Daritojais* čia laikomi *daugintinas skaitlius* „dauginys“ S 79 ir *daugintojas* „daugiklis“ S 18.

Nagrinėjamame uždavinyne rasta nemažai įvairių lietuviškų matavimo vienetų pavadinimų, kurie vartojami ne tik tekste, bet ir pateikiami uždavinyno pabaigoje esančiame priede². Tai:

ilgio matavimo vienetai³: *pėda* S 76 „toks senovinis ilgio matas (maždaug 28,8 cm), dabar vartojamas Anglijoje, Amerikoje“, *pusmastis* S 76 „pusė masto, uolekties“, *sieksnis* S 76 „ilgio matas, lygus 2,13 m“, *ūlektis* S 76 „ilgio matas, lygus atstumui nuo alkūnės iki pirštų galų (66–71 cm), mastas“. Pirmuosiuose matematikos terminų žodyneliuose (Z. Žemaičio ir M. Šikšnio) terminai *pėdas* Žem 79 (*pėda* S 76) ir *sieksnis* Š 18, Žem 86 taip pat pateikti;

javų seikėjimo vienetai: *sėtuvė* S 78 „toks javų kiekio matas, pusė ketvirčio“ (LKŽ_e tokia reikšme šis žodis įdėtas iš F. Kuršaičio ir F. Neselmano žodynų);

laiko matavimo vienetai: *amžius* S 78, *diena* S 78, *mėnuo* S 78, *metas* (*pabuwinis metas tur 366 dienas*) S 78, *szimtmietis* S 78;

skysčių matavimo vienetas *kibiras* S 78;

popieriaus matai: *lapas* S 78, *laksztas* S 78, *laiszkas* „knygos lakštas; puslapis“ S 78;

piniginis vienetas *auksinas* S 78.

Matavimo vienetą *dalis* S 77, kuris pateikiamas uždavinyno priede esančiame skyrelyje *Mėros sunkumo* (Svorio vienetai – D. Š.): *1 swaras tur 32*

¹ Dvižodžių terminų sandara, kilmė ir sinonimija aptariami kituose straipsnio skyreliuose.

² Didžioji dalis nagrinėjamų matavimo vienetų pavadinimų yra iš *Užduotino* priedo. Apie tekste vartojamus pavadinimus bus kalbama tik sinonimų skyrelyje.

³ Matavimo vienetų reikšmės pateikiamos iš LKŽ_e.

lotu; 1 lotas tur 3 zalatnikus; 1 zalatnikas tur 96 dalis S 77, J. Spudulis, matyt, laikė svorio matu, pvz., *Wiena kubiszka pēda oro sveria 8 zal.* (zalatnikus – D. Š.) 48 dalis <…> S 60, tačiau ši reikšmė LKŽ_e nefiksuoja.

Nelietuviškos kilmės terminai

Nelietuviškos kilmės terminai sudaro 36,4% visų vienažodžių terminų.

Svetimos kilmės dabar vartojamų matematikos terminų J. Spudulio *Užduotinė* yra tik keletas: *kubas* S 47, *minutė* S 14, *numeris* S 79, *sekunda* S 14 (dabar *sekundė*), *suma* S 7.

Kiti *Užduotinė* pateikti nelietuviškos kilmės terminai yra įvairių matavimo vienetų pavadinimai (beje, „mato“ sąvoka taip pat įvardijama svetimybė *mēra* S 76). Jie yra atėję iš kaimyninių slavų (rusų, lenkų ir baltarusių) ar vokiečių kalbų (remiamasi LKŽ_e duomenimis). Tai:

ilgio matavimo vienetai: *arszinas* (rus. *аршин*) S 76, *colis* (vok. *Zoll*) S 76, *linija* S 76 (pateikiamas uždavinyno priedo skyrelyje *Mėros (saikai) ilgumo: 1 diuime 10 liniju* S 76 (dar plg.: <…> *koks galas kartės kiszoja wirszuj vandenio, jeigu upė tur 9 pėdas 2 d* (diuimus – D. Š.) *5 linijas gilumo* S 45)), *milia* (lenk. *mila* „kelio ilgio matas – maždaug 7 varstai“) S 76, *wiorstas* (*warstas*) (lenk. *wiorsta*) S 76, *werszkas* (rus. *вершок*⁴) S 76;

svorio vienetai: *birkuwa* S 77 (LKŽ_e fiksuojamas tik Salantuose, Grūžiuose, Laukuvoje ir pateikiamas su nuoroda žr. *birkuvas* (rus. *берковей*)), *kuntas* (brus. *хунт*) S 77, *lotas* S 77 (LKŽ_e × *lotas* „paprastas svaras lygus 32 lotams“ pateikiamas su nuoroda žr. *latas* (lenk *łot*, vok. *Loth*)), *zalatnikas* S 77 (LKŽ_e fiksuojamas × *zolutninkas (-nykas)* (sl.): „svaras turi 96 zolotnykus“);

javų seikėjimo vienetai: *czetwerikas* S 78, *czetwertis* S 78 (× *czetvertis* žr. *čvertis* (lenk. *ćwierć*, brus. *чвэрць*) „ketvirtadalis, ketvirtis“ LKŽ_e), *gorczius* (rus. *гарней*) S 78, *kulia* (rus. *куль*) S 78, *kwarta* (vok. *Quart*, lenk. *kwarta*, brus. *кварт*) S 78, *kwaterka* (brus. *кватэрка*) S 78, *lasztas* S 78 (LKŽ_e fiksuojamas tik × *lostas* „biralų matas“ (vok. *Last*));

laiko matavimo vienetai: *adina* (brus. *гдзіна*) S 79, *nedēlia* (brus. *нядзеля*) S 78;

piniginiai vienetai: *berlinka* (lenk. *berlinka*) S 78, *ditka* (lenk. *dytek*) S 78, *graszis* (vok. *Groschen* „dešimties pfenigų moneta, anksčiau keturių pfenigų moneta“, lenk. *grosz*) S 78, *griwina* (brus. *грыўна*) S 78, *imperijolas* (rus. *имперіал*) S 78, *kapeika* (rus. *копейка*) S 78, *marka* (vok. *Mark*) S

⁴ Kilmė nustatyta remiantis M. Fasmerio žodynu (Фасмер 1986: 302).

78, *rublis* (rus. рубль) S 78, *skatikas* S 78 (lenk. *sko(j)ciec*, *skojec* (plačiau žr. Fraenkel 1962: 798);

popieriaus matai: *arkužas* (lenk. *arkusz*) S 78, *libras* S 78 (*Svetimų ir nesuprantamų žodžių žodynyje* lenk. *libra* „24 lapai arba arkužai popieriaus“ (Šlapelis 1907: 60)), *reza* S 43 / *rēza* S 78 (vok. *Ries*, lenk. *reza*);

skysčių matavimo vienetai: *baczka* S 78 (brus. бочка 2. „senovinis seikėjimo matas (apie 24 pūdai)“ LKŽ_e), *sztofas* (vok. *Stôf*) S 78, *wēdras* (lenk. *wiadro*, brus. вядро „į tokį indą telpantis kiekis“ LKŽ_e) S 78;

ploto vienetas *desetina* S 3 / *desētina* (brus. *desjatina*⁵) S 76.

Prie matavimo vienetų priskiriami uždavinyne vartojami nesisteminiai vaistų masės vienetai (kilmė nustatyta remiantis TŽŽ_e) *drachma* (gr. *drachmē* „sauja“) S 77, *granas* (lot. *granum* „kruopelytė“) S 77, *skrupulas* (lot. *scrupulum*) S 77, *uncija* (lot. *uncia* „viena dvyliktoji“) S 77.

Svarbu paminėti, kad LKŽ_e nefiksuoti tik nelietuviškos kilmės ilgio matavimo vienetai *diuimas* S 76 ir *futas* S 76 ir nepateikiama termino *štof* (vok. *Stôf*) skysčių matavimo vieneto reikšmė⁶.

Hibridiniai terminai

Tiriamajoje medžiagoje hibridiniai terminai sudaro tik 3,1% visų vienažodžių terminų. Hibridiniu terminu *Užduotine* įvardijama „skaitiklio“ sąvoka *rokūtojas* S 79, kuris yra padarytas iš veiksmažodžio *rokūti* S 79 (brus. *paxawayb*, lenk. *rachować*). Svarbu pažymėti, kad LKŽ_e *rokūtojo* S 79 reikšmė „skaitiklis“ nefiksuojama: *rokuotojas* 1. „kas apskaičiuoja, suskaičiuoja“; *rokuotojas* 2. „kas rokuoja“. M. Šikšnio terminų žodynyje jau pateikiamas *skaitiklis* Š 19.

Kiti hibridiniai terminai yra piniginiai vienetai *dwigriwinis* S 78 ir *pusrublis* S 78 bei skysčių matavimo vienetas *pusiausztotis* S 78.

2. SUDĖTINIAI J. SPUDULIO UŽDUOTINO. TAI IRA RANKIAUS UŽDUOCZIU ARITMETIKOS ARBA ROKUNDOS MOKSLO TERMINAI

Kiek mažiau (35,5% visų terminų) *Užduotine* rasta sudėtinių terminų. Sandaros atžvilgiu jie skirstomi į dvižodžius ir trižodžius. Kilmės atžvilgiu vyrauja terminai, kurių visi dėmenys yra lietuviški žodžiai.

⁵ Kilmė nustatyta remiantis E. Frenkelio žodynu (Fraenkel 1955: 91).

⁶ Remiamasi M. Fasmerio žodynu (Фасмер 1987: 479).

2.1. Dvižodžiai terminai

Dvižodžiai terminai sudaro 84,5% visų sudėtinių terminų. Raiškos atžvilgiu jie skirstomi į derinamojo ir nederinamojo pažyminio junginius.

Dauguma derinamųjų dvižodžių aritmetikos terminų pažyminių yra neįvardžiuotiniai, pvz.: *daugeriopas sk.*⁷ S 79, *dwejatūtas sk.* S 79, *gulszczias brukszmis* S 79, *gulszczias križius* S 79, *grini skaitliai* S 3, *įwairus sk.* S 79, *maiszitos užduotis* S 21, *nežinomas skaitlius* S 21, *pilningi skaitliai* S 79, *wienodi sk.* S 80. Kai kurie terminai vartojami ir įvardžiuotine, ir neįvardžiuotine forma, pvz.: *atimtinasis skaitlius* S 8 / *atimtinus skaitlius* S 79, *pramintieji skaitliai* S 40 / *praminti skaitliai* S 40, *sudėtinasis skatlius* S 8 / *sudėtinus skaitlius* S 13.

Dvižodžiai derinamojo pažyminio matavimo vienetų pavadinimai sudaryti tik su dviem šalutiniais dėmenimis – *ketwirtainiszkas (-a)* ir *kubiszkas (-a)*. Pagrindiniai šių terminų dėmenys reiškiami nelietuviškos kilmės žodžiais, reiškiančiais matavimo vienetus, pvz.: *ketwirtainiszka milia* S 76, *ketwirtainiszka pėda* S 76, *ketwirtainiszkas arszinas* S 76, *ketwirtainiszkas sieksnis* S 76, *ketwirtainiszkas werszkas* S 76, *kubiszka milia* S 77, *kubiszka pėda* S 77, *kubiszkas arszinas* S 77, *kubiszkas sieksnis* S 77, *kubiszkas werszkas* S 77, *kubiszkas wiorstas* S 77 ir kt. Z. Žemaitis terminų rinkinėlyje lietuvišką terminą *ketvirtainis* siūlo keisti terminu su priesaga *-inis*: *ketvirtainis*=*kvadratinis* Žem 65. M. Šikšnys pagrindiniu laiko lietuvišką terminą: *ketvirtainiai (kvadratiniai) matai* Š 10. Įdomu tai, kad Z. Žemaičio rinkinėlyje skiriami terminai *kūbiškas (kūnas)* Žem 67 ir *kūbinis (metras)* Žem 67: *kūbiškas* (kūbo formos) ir *kūbinis* (trečiojo laipsnio). Taigi J. Spudulio vartojamas *kūbiškas* atitinka Z. Žemaičio *kūbinis*, kuris turi lietuvišką atitikmenį *šeštainis* Žem 92.

Nederinamojo pažyminio terminai reiškiami vienaskaitos kilmininku, pvz.: *dalijimo žimė* S 79, *dauginimo žimė* S 79, *ligumo žimė* S 79. Dalis tokių terminų vartojami neįprasta žodžių tvarka, pvz.: *atėmimas nuotrupu* S 65, *kiltis nuotrupu* S 61, *padidinimas nuotrupu* S 63, *pamažinimas nuotrupu* S 63, *sudėjimas nuotrupu* S 65, *sutrumpinimas nuotrupu* S 62. Prie šios grupės priskiriamas dvižodis matematikos terminas, kurio nederinamasis pažymins yra tarptautinis, o pagrindinis termino dėmuo – lietuviškas: *kubo brauna* S 47.

Prie dvižodžių terminų skirtinas laiko matavimo vienetas *laikas lig laiko*

⁷ Sutrumpinimai *sk.* ir *sktl.* uždavinyne reiškia terminą „skaitlius“.

S 79, kuris įvardija „paros“ sąvoką: *1 nedēlia tur 7 laikus lig laiko S 79; 1 l. l. (=laikas lig laiko – D. Š.) tur 24 adinas.*

2.2. Trižodžiai terminai

Uždavinynėse vartojami trižodžiai terminai dažniausiai turi du derinamuosius pažyminius. Tokių terminų pirmas derinamasis pažyminys išreikštas būdvardžiu, padarytu iš skaitvardžio su priesaga *-opas*: *asztuoneriopas nežinomas skaitlius S 24, dewineriopas nežinomas skaitlius S 25, dwejopas nežinomas skaitlius S 24, ketweriopas nežinomas skaitlius S 24, penkeriopas nežinomas skaitlius S 21, septineriopas nežinomas skaitlius S 24, szeszeriopas nežinomas skaitlius S 24, trejopas nežinomas skaitlius S 21.* Du derinamuosius pažyminius turi ir trižodis terminas *dwigubas nežinomas skaitlius S 25.*

Dviejų trižodžių terminų raiška kiek kitokia – pagrindinis dėmuo turi nederinamąjį pažyminį su savo derinamuoju pažyminiu: *dīdis nežinomo skaitliaus S 24, mēra augsztesnios praminties S 41.*

3. SINONIMINĖ IR VARIANTINĖ TERMINŲ RAIŠKA

Sinoniminės ir variantinės raiškos atvejų *Užduotinė* rasta palyginti nedaug. Straipsnyje sinonimai skirstomi į vienažodžius ir sudėtinius.

3.1. Vienažodžių terminų sinonimija

Kilmės atžvilgiu vienažodžiai sinoniminiai terminai straipsnyje skirstomi į kelias grupes: lietuviškos kilmės sinoniminius terminus, svetimės kilmės sinoniminius terminus ir įvairiakilmius sinoniminius terminus. *Užduotino* terminų žodynėlyje ir priede sinonimai pateikiami skliaustuose, skiriami kableliu arba jungiami jungtuku *arba*. Uždavinyno tekste sinonimai vartojami pramaišiu arba vartojamas tik vienas iš sinonimų. Yra atvejų, kai *Užduotino* tekste nefiksuojamas nei vienas iš terminų žodynėlyje ar priede pateiktų sinonimų.

3.1.1. Lietuviškos kilmės terminai sinonimai. Terminų žodynėlyje pateikti dvinarių sinonimų eilučių terminai *brukszmis (-), rūžas S 79⁸; ženklas, žimē S 80*, trinarių sinonimų eilučių terminai *dēmē, žimē, ženklas S 79; peržiura (bandimas, mėginimas)* ir ketunarės veiksmažodžių sinonimų eilutės *paskirti (apsklembti, nulemti, apskrieti) S 78 Užduotino* tekste ne-

⁸ Uždavinyno priede pateikiama kitokia sinonimų eilutė: *Kubas turi 12 tiesiu brukszmiu arba liniuju <...> S 77.*

užfiksuoti. Tekste nevartojami ir šie priede pateikti sinonimiški matavimo vienetai: *amžius arba szimtmētis* S 78, *mastas arba ūlektis* S 76.

Užduotino tekste vartojamas tik vienas iš žodynėlyje pateiktų sinonimų (pirmasis), kurį, manytina, J. Spudulis laikė pagrindiniu: *daliti (skaiditi)* S 79.

Atskirai minėtina *Užduotino* priede pateikta sinonimų eilutė *sikelis (siekelis – D. Š.) arba sētuvė* S 78. Uždavinyno tekste vartojamas tik *siekelis* S 42. Tačiau J. Spudulis uždavinyno priede pirmenybę teikia terminui *sētuvė*, kurio viena iš reikšmių LKŽ_e pateikiama iš G. H. F. Neselmano ir F. Kuršaičio žodynų: *sētuvė* 2 „toks javų kiekio matas, pusė ketvirčio“.

Ir uždavinyno tekste, ir terminų žodynėlyje terminai *stambinimas (rupinimas)* S 41, S 80 pateikiami kaip sinonimai.

3.1.2. Svetimos kilmės terminai sinonimai. Sinonimų eilučių terminų *ditka arba marka* S 78, *skatikas arba graszis* S 78 rasta tik *Užduotino* priede. Uždavinyno priede pateikti sinonimų eilučių terminai *czetwertis arba kulia* S 78, *diuimas arba colis* S 76 uždavinyno tekste vartojami pramaišiu. Priede pateikiami sinonimai *swaras (kuntas⁹)* S 77, nors uždavinyno tekste vartojamas tik terminas *swaras* S 20.

3.1.3. Įvairiakilmiai terminai sinonimai *desetina* S 3 /*desētina (deszimmtinē)*, S 76, *pēda (futas)* S 76, *wēdras arba kibiras* S 78 pateikiami uždavinyno priede. Tekste terminai *pēda* S 6, *wēdras* S 7 sinonimų neturi, o *desetina /desētina (deszimmtinē)* vartojami pramaišiu.

Atskirai minėtina keturnarė sinonimų eilutė, kai vienas skolintas terminas uždavinyno priede turi net tris lietuviškus atitikmenis: *arkužas (lapas, laksztas, laiszkas)* S 78. Uždavinyno tekste pramaišiu vartojami tik *arkužas* S 14 ir *laksztas* S 37. Kitų šios sinonimų eilutės terminų tekste nerasta.

3.2. Sudėtinių terminų sinonimija

Didžiąją šių terminų dalį sudaro tokios dvinarės sinonimų eilutės, kurios skiriasi sinoniminiais šalutiniais dėmenimis. Vienais atvejais sinonimiški bendrašakniai žodžiai, pvz.: *atimtinas (atimtinis, atimamas) sktl.* S 79, *daugintinas (daugintinis, dauginamas sk.)* S 79, *mažintinas (mažintinis, mažinamas sk.)* S 79, *sudėtinas (sudėtinis, sudedamas sk.)* S 80, kitais – nebendrašakniai, pvz.: *atitraukti (grini) skaitliai* S 79, *dalitinas (dalijamas, skaiditinas skaitlius)* S 79, *wienintelis (wienstipis) sk.* S 80. Visi minėti sinonimai pateikiami uždavinyno gale esančiame terminų žodynėlyje. Uždavinyno priede

⁹ Pastaboje (*Pasargoje*) J. Spudulis rašo, kad „Lietuwoj žinomas ira dar kitas *swaras* taip wadinamos „didžiosios wogos“ S 77.

rasti keli atvejai, kai sinonimiškai vartojami pagrindiniai sudėtinių terminų dėmenys, pvz.: *lentelė (tobliczia) dauginimo* S 75, *mėros (saikai) ilgumo* S 76, *mėros (saikai) pavirszio* S 76.

3.3. Variantinė terminų raiška

Užduotine rasti tik keli fonetiniai ir rašybos variantai: *augsztumas* S 47 / *auksztumas* S 49, *didis* S 24 / *dīdis* S 31, *desetina* S 3 / *desētina* S 76, *reza* / *rēza* S 78, *užduotis* S 33 / *uždūtis* S 80, *wiorstas (warstas)*¹⁰ S 76.

IŠVADOS

J. Spudulio *Užduotinas, tai ira Rankius užduocziu Aritmetikos arba Rokundos mokslo* – pirmasis spausdintas lietuviškas aritmetikos uždavinynas.

Užduotino terminiją sudaro ne tik matematikos, bet ir bendrieji mokslo bei tarp moksliniai terminai. Gausią grupę sudaro įvairių matavimo vienetų pavadinimai (ilgio, svorio, skysčių ir kt.).

Rašydamas *Užduotiną*, J. Spudulis rėmėsi lietuviška leksika. Todėl būdingas analizuojamo uždavinyno bruožas yra terminų lietuviškumas – didžioji dalis terminų (vienažodžių ir sudėtinių) yra lietuviškos kilmės. Svetimos kilmės terminais dažnai pavadinami įvairūs matavimo vienetai.

Didžiausią nagrinėjamų terminų grupę sudaro vienažodžiai terminai (64,5% visų rastų terminų), kurie yra sudėtinių terminų pamatas – eina pagrindiniu jų dėmeniu. Lietuviškos kilmės vienažodžiai terminai sudaro 60,5%, nelietuviškos kilmės – 36,4%, hibridai – 3,1% visų rastų terminų.

Sudėtinių terminų (dvižodžių ir trižodžių) vartojama mažiau – jie sudaro 35,5% visų rastų terminų. Šių terminų šalutiniai dėmenys (būdvardžiai ir dalyviai) dažniausiai yra neįvardžiuotiniai, tačiau kartais rūšinėms sąvokoms pavadinti vartojamos ir įvardžiuotinės formos.

Užduotino terminijai sinoniminė ir variantinė raiška nėra būdinga. Vienažodžių ir sudėtinių terminų sinonimijos atvejų rasta palyginti nedaug. Uždavinynė rasti keli fonetiniai ir rašybos variantai.

Nors didžioji dalis nagrinėjamų terminų fiksuojami akademiniame *Lietuvių kalbos žodyne*, visgi pluoštelis rastų terminų (ar jų reikšmių) į LKŽ nepateko.

¹⁰ Uždavinyno tekste rastas *wierstas* S 23 gali būti korektūros klaida.

PAGRINDINIS ŠALTINIS

S – J. Spudulis *Užduotinas, tai ir Rankius užduocziu Aritmetikos arba Rokundos mokslo* (isz visokiu pasamų sutaisė J. Gailutis). Tilžė, 1885.

PAPILDOMI ŠALTINIAI

DŽ₆ – *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas* (elektroninis leidimas), Vilnius, 2006.
LKŽ_c – *Lietuvių kalbos žodynas* (I–XX, 1941–2002), Vilnius, 2005. Interneto prieiga: <<http://www.lkz.lt>>.
Š – M. Šikšnys *Aritmetikos ir algebros terminų žodynelis*, Vilnius, 1919.
TŽŽ_c – *Interleksis. Kompiuterinis tarptautinių žodžių žodynas* (elektroninis leidimas). Ats. red. A. Kinderys, Vilnius, 2002.
Žem – Z. Žemaitis *Geometrijos ir trigonometrijos terminų rinkinėlis*, Kaunas, 1920.

LITERATŪRA

Fraenkel E. 1955: *Litauisches etymologisches Wörterbuch* 1. A – privekiuoti, Heidelberg.
Fraenkel E. 1962: *Litauisches etymologisches Wörterbuch* 2. Privykėti – žvolgai, Göttingen.
LTF X 1983: *Lietuviškoji tarybinė enciklopedija*, Vilnius. 354.
Palionis J. 1995: *Lietuvių rašomosios kalbos istorija*, Vilnius.
Rumšas P. 1973: Pirmasis lietuviškas aritmetikos uždavinynas. – *Pedagogika ir psichologija* XII, 163–168.
Rumšas P. 1978: Lietuvių aritmetikos terminai XIX amžiuje. – *Kalbotyra* XXIX(1), 52–60.
Sabaliauskas A. 1979: *Lietuvių kalbos tyrinėjimo istorija*, Vilnius.
Šilobritaitė D. 2008: Pirmųjų matematikos žodynėlių terminija. – *Terminologija* 15, 180–196.
Šlapelis J. 1907: *Svetimų ir nesuprantamų žodžių žodynelis*, Tilžė.
Фасмер М. 1986: *Этимологический словарь русского языка* 1, Москва.
Фасмер М. 1987: *Этимологический словарь русского языка* 3, Москва.

TERMS OF THE FIRST LITHUANIAN EXERCISE BOOK OF ARITHMETIC

Užduotinas, tai ir Rankius užduocziu Aritmetikos arba Rokundos mokslo (Exercise book, or a selection of tasks of arithmetic or of the science of calculation) by Jonas Spudulis published in 1885 is the first printed Lithuanian exercise book of arithmetic. The book in 80 pages has three chapters, a list of solutions to the tasks (*Atsakai*), a multiplication table (*Lentelė (tobliczia) dauginimo*), an appendix which includes names of various measures and a small glossary of terms *Nekurie nepriprasti žodžiai* (Some unusual words).

This article deals with over 200 general terms, interdisciplinary terms and terms of mathematics used in *Užduotinas*.

Spudulis tried to use Lithuanian vocabulary in *Užduotinas*. A characteristic feature of this exercise book is the large number of one-word and complex terms which are of the Lithuanian origin. Foreign origin terms in this book most frequently are used to name measures.

The biggest group of terms researched are one-word terms (64,5% of all terms). 60,5% of them are words of Lithuanian origin, 36,4% – non-Lithuanian origin and 3,1% – hybrids.

Complex terms in two and three words make up about one third of terms researched. The subordinate components of these terms (adjectives and participles) are indefinite, but occasionally definite forms were used to name specific concepts.

Synonymy and variability are not characteristic to *Užduotinas*. There is a comparatively small number of synonymous one-word and complex terms. Only a few cases of phonetic or orthographical variants were found.

The majority of terms researched were included in *Lietuvių kalbos žodynas* (Dictionary of Lithuanian), nonetheless some terms (or their meanings) have not been recorded.

Gauta 2009-12-01

Diana Šilobraitė
Lietuvių kalbos institutas
P. Vileišio g. 5, LT-10308 Vilnius
E. paštas: dianas@lki.lt